

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066>

УДК 94(477.51-22Лукашівка):355.48(477-651.2:470-651.1)“2022”(047.53)

«...ЦЕГЛИНКА — ТО ВЖЕ БУДУЄТЬСЯ ХРАМ»: ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ЖИТЕЛІВ с. ЛУКАШІВКА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин

Мета — доповнити джерельну базу усноісторичних свідчень про умови виживання жителів с. Лукашівка на Чернігівщині під час російської окупації. Пропоноване інтерв'ю — це спогади керівника сільськогосподарського підприємства «Напорівське» у с. Лукашівка, який перебував у селі до ранку 9 березня 2022 р. — до моменту входження ворожих військ на територію Лукашівки, а після евакуації намагався робити все можливе, щоб допомогти місцевому населенню вижити. Основний **метод** — інтерв'ювання за питальником, розробленим та апробованим упродовж 2022—2023 рр. під час фіксації усноісторичних свідчень на Чернігівщині. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу усноісторичних свідчень про повсякденне життя цивільного населення Чернігівщині в перші місяці російського повномасштабного вторгнення, зокрема про особливості самоорганізації та взаємодопомоги населення на всіх рівнях, уміння тримати удар і не втрачати віру. **Висновки.** Матеріали, що публікуються, є важливим елементом джерельної бази новітньої історії України.

Ключові слова: війна Росії проти України, усна історія, російська окупація, воєнне повсякдення, стратегії виживання, епізодична пам'ять, автобіографічна пам'ять, Чернігівщина, с. Лукашівка.

Цитування: «...цеглинка — то вже будується храм»: Досвід виживання жителів с. Лукашівка під час російської окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 66—80. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.066>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Фіксація усноісторичних свідчень про окупацію та облогу Чернігівщини навесні 2022 р. в межах проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання»¹ триває вже третій рік. Навіть поверховий аналіз зібраного матеріалу дозволяє твердити, що інтерв'ю, записані «по гарячих слідах» у 2022 р., відрізняються від інтерв'ю 2024 р. З'ясувати, чому і як відбуваються зміни у спогадах, неможливо без розуміння механізмів функціонування людської пам'яті та впливу на неї травматичних подій [1—2].

Перші розмови з респондентами були надемоційними, переважно довготривалими, дуже детальними й водночас хаотичними, адже вони розповідали все у дрібницях: від опису страхів, запахів, звуків² до докладного омовлення послідовності задоволення елементарних життєвих потреб у «нових» побутових умовах. Тоді, у травні — червні 2022 р. нам по суті довелося працювати з епізодичною пам'яттю респондентів, коли вони ділилися спогадами про те, що з ними відбувалося щодня, упродовж понад сорока днів. Історикиня Л. Абрамс визначає епізодичну пам'ять як вид пам'яті, який передбачає пригадування події до найменших дрібниць, ніби сфотографувавши її [3, С. 83]³. Тож завдяки «раннім» інтерв'ю з'явилася можливість зафіксувати найбільш докладну та повну інформацію про повсякдення чернігівців і чернігівок в умовах ворожої окупації й облоги.

Для дослідників усної історії, етнологів, антропологів така деталізація надзвичайно цінна, адже саме вона дозволяє рельєфно відтворити (відповідно до мети дослідження) реальну картину подій в певний часовий проміжок [4, С. 58—59; 5, С. 141]. З подібними змінами у відтворенні інформації про пережитий досвід ми зіткнулися під час проведення досліджень у «воєнному полі» вже у 2023 р. Розповідаючи свої історії, респонденти рідше вдавалися до деталізації, натомість усе частіше можна було почути: «Детка, не пам'ятаю вже, спитай у N.» або «N., а у той прільот, калі то було, не помніш?». Більша виваженість у поданні свідчень респондентами, послідовність викладу думок та емоційна стриманість свідчать про те, що тут ми маємо справу вже з автобіографічною пам'яттю очевидців окупації Чернігівщини. Це, власне, той вид пам'яті, який «активується», коли люди розповідають про своє віддалене минуле [3, С. 86].

¹ Докл. див.: Розмови з тими, хто питає про війну / Під ред. Н. Отрищенко. Львів: Центр міської історії, 2024. С. 27—36.

² Про особливості аудіовізуального фону війни та пережитих чернігівцями емоцій див.: Чернігів у війні-2022: голоси очевидців. Наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська, О. Боряк, О. Васянович, О. Воробей, К. Литвин, А. Панкова. Чернігів, 2024. 280 с. (<https://doi.org/10.52323/2024u>). У додатку «Лексикон окупації та облоги» вміщено найбільш уживані 24 респондентами словоформи на позначення звуків, образів воєнного повсякдення, психоемоційного стану оповідачів.

³ Див. також: Ганжуров Ю.С. До питання актуалізації концептів національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/do-pitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-ram-yati> (дата звернення: 01.10.2024); Кузнецов М.А., Заїка Є.В., Ходикіна Ю.Ю. Психологія моторної пам'яті: прикладні аспекти. Харків, 2019. С. 35—36.

Ще одне спостереження стосується тих співрозмовників, котрі до зустрічі з нами вже давали інтерв'ю журналістам, іншим дослідникам або встигли «виговоритися» комусь із рідних чи близьких. Оповіді таких респондентів характеризуються кращою структурованістю і збереженістю детальних описів. Можна припустити, що вони встигли проговорити побачене до того, як пам'ять «заховала» найбільш травматичні спогади у свої найвіддаленіші «шухлядки». Адже існує науково обґрунтоване припущення, що особливості пам'ятання та відтворення інформації, притаманні епізодичній пам'яті, будуть зберігатися й у майбутньому, якщо людина принаймні раз проговорила свій досвід відразу після завершення події [4, С. 59].

До таких інтерв'ю, власне, належить наведена нижче розмова з керівником підприємства з вирощування зернових, овочевих культур і розведення великої рогатої худоби «Напорівське» із с. Лукашівка Чернігівського р-ну, записана влітку 2024 р. Його історія неодноразово висвітлювалася на шпальтах місцевих газет, під час особистих виступів на конференціях, зібраннях і зустрічах, а отже чоловік мав можливість «виговоритися». Тож, готуючись до інтерв'ю, я припускала, що ще одне омовлення пережитого для нього виявиться зайвою тратою часу. Натомість, за словами самого респондента, «це було його найкраще інтерв'ю».

Чоловік заздалегідь налаштував себе на докладний опис пережитих подій та емоцій. Аби наперед зняти мої запитання про стан підприємства, запропонував переглянути фільм, який змонтували його співробітники після деокупації села у квітні 2022 р.⁴ Під час проведення ремонтних робіт із налаштування камер вуличного спостереження вони відновили кількасекундний запис прильоту на підприємство перших ракет та снарядів у березні. Пізніше його було доповнено новим відеоматеріалом, де під супровід аудіо «Пливе кача...» з'являлися сюжети очищення території від уламків ракет, знищеної сільськогосподарської техніки, вбитої худоби тощо. Під час перегляду відео я намагалася збагнути масштаби втрат, а респондент ніби знову і знову переглядав детальну стрічку з власних спогадів.

Від 24 лютого 2022 р. територія підприємства «Напорівське» перетворилася на гуманітарний хаб, який згодом на рівні держави отримав назву «пункт незламності». Саме тут безплатно можна було отримати молоко, м'ясо та картоплю, зарядити телефон від генератора, переглянути новини або просто поспілкуватися про наболіле. Очільник підприємства перебував на робочому місці до 9 березня 2022 р., допоки українські військовики не наполягли на необхідності залишити село задля збереження життя як респондента, так і членів його родини. Одразу після евакуації чоловік дізнався, що до Лукашівки зайшли ворожі війська. Проте він упродовж усього періоду окупації був «на зв'язку» з громадою та своїми працівниками, які незабаром повідомили про знищення ворогом його підприємства.

Розповідаючи свою історію, респондент із притаманним йому зовнішнім спокоєм згадував про те, як здійснювався контроль за селянами, про постійні «зачистки», пограбування. І попри всі руйнування та втрати, йому вдалося зберегти віру в майбутнє відродження, адже «війна — можливість зробити щось

⁴ Фрагмент фільму доступний за QR-кодом

нове». Одним із перших кроків після деокупації Чернігівщини стало будівництво в Лукашівці біля зруйнованої двохсотлітньої Вознесенської церкви невеликої дерев'яної каплички. Новий храм, названий на честь архістратига Михаїла, було освячено у квітні 2024 р.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kis, O. Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. *Ukraina moderna*. 22.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216/> [in Ukrainian].
[Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна модерна*. 22.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216/> (дата звернення: 10.09.2024)].
2. Camargo-Vemuri, M. What We Remember and What We Forget: Selective Memory in the Holocaust. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol. 83: 123-134. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2021.83.camargo_vemuri
3. Abrams, L. *Oral History Theory*. London; New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. 214 p.
4. Нрумч, М. Етнографія війни: визмінності польової роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.)*. Київ, 2023. 55-59 [in Ukrainian].
[Гримич М. Етнографія війни: відмінності польової роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.)*. Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ, 2023. С. 55—59].
5. Boriak, T. *Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiyni potentsial korpusu svidchen*. Київ, 2024 [in Ukrainian].
[Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Київ, 2024. 632 с.]

Надійшла / Received 04.10.2024

Катерина ЛИТВИН

кандидатка історичних наук,
заступниця начальника — начальниця відділу туризму та промоції міста,
управління культури та туризму,
Чернігівська міська рада (Чернігів, Україна)
litvinkateryna@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

Катерина ЛУТВИН

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Head — Chief of Section Tourism and City Promotion,
Department of Culture and Tourism,
Chernihiv City Council (Chernihiv, Ukraine)

litvinkateryna@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

* * *

Н.: [...] Я народився поряд — село Іванівка, центр територіальної громади. Закінчив школу там, батьки мої там жили, пішли уже у світ потойбічний, а я після вже школи, закінчив школу, навчався у Бобровицькому агротехнікумі, потім — служба у лавах Збройних Сил Радянського Союзу, тодішнього. Після — навчався в українській сільськогосподарській академії і успішно її закінчив. Треба було працевлаштуватись десь після закінчення цього ВУЗа. На жаль чи на щастя мені не знайшлося роботи в с. Іванівці. Там дуже потужне було підприємство, дуже потужний колгосп на той час, один із найкращих не тільки в Україні на той момент, а, може, й Радянському Союзі. Батьки мої були простіє, просторобочі. Батько — тракторист, мама — телятниця. І я шукав, де працевлаштуватись на найближчі села. І запропонували мені місце, подальше працевлаштування, — у с. Лукашівка. І я прийшов, і з 1992 р. мешкаю і працюю в с. Лукашівка. Якщо ставити питання «Хто я більше: іванівський чи лукашівський?», то я однозначно відповім, що «лукашівський». І для мене рідне село — Лукашівка. Село Іванівка — у мене там багато родичів, багато знайомих, багато сусідів, хто мене там тримає, але все ж таки: що в пріоритеті — то с. Лукашівка.

К. А.: Ці села належать до однієї громади?

Н.: Так, громада. І територіально знаходяться не досить так далеко, а оце так по асфальтованій дорозі — десь 13 км (одне від одного — *К. А.*), а полем, по ґрунтовій дорозі — десь 6 км.

К. А.: А до Чернігова десь 20 км?

Н.: Не, не. До Чернігова з місця, де ми сидим (підприємство «Напорівське» у с. Лукашівка — *К. А.*), і до центру Чернігова, (центр, я вважаю, — це площа (Красна площа — *К. А.*)), то — 16 км. [...]

К. А.: Розкажіть, будь ласка, чи були у вас якісь передчуття напередодні повномасштабного вторгнення? Можливо, сні щось вічували?

Н.: Ну дивіться. Якщо однозначно дати відповідь на запитання, то дуже важко. Снів віщих ніяких не було. Але, скажімо, ну, так, осінь і зиму 2022 р. загрози з боку Московської держави в голові «висіли». Тим паче, що як керівник підприємства нівелювати ці всі розмови і не слухати там як би ту інформацію я не міг. Я взагалі та людина, яка цікавиться історією, цікавиться політикою, то я нівелювать це всьо не міг. А що може бути така великомасштабна, крупномасштабна і назвать «війна з Московською державою», я не міг цього допустити. [...] Я передбачав, що щось таки буде. Пішло залякування НАТО, Сполучених Штатів, Європейського Союзу в ультимативній формі до НАТО на початку 90-х рр., тобто такі виставлялися ультимативні форми, які виконать блок військовий оборонний не могли. Ну, я все ж таки думав, що може бути якесь загострення на сході (України — *К. А.*), Донецька, Луганська області. Вкраїні, шо я думав, може бути там з півдня, десь з Крима захочуть пробити тей коридор і з'єднати Крим і схід (України — *К. А.*). Було багато думок про це, але ще раз хочу повторити,

такого, що відбувається зараз, такого, що відбулося 24 лютого 2022 р., я навіть не міг не то що передбачити, а і уві сні не могло мені як би приснитися...

К. А.: Як ви сприймали інформацію про навчання російських військових та накопичення техніки на нашому кордоні?

Н.: Звичайно, я... А я ще й депутат обласної ради. Я не пам'ятаю, якого числа була сесія, виділяли кошти на облаштування територіальної оборони, формування бригади територіальної оборони і опріділялися місце знаходження, пункти розміщення підрозділів територіальної оборони, гарнізони. Це проходило все як би з моєї присутності, я голосував на сесії за ці всі дії. Хочу сказати ще раз, я не думав, що може бути отаке повномасштабне вторгнення. І, по-перше, дивіться, ми живемо у ХХІ ст., ну, це як би вдуматися, що це з часів Другої світової війни... Вдуматися, що це для більшості цивілізованих країн не могло прийти в голову. Це моя позиція, моя думка.

К. А.: Коли ви зрозуміли, що почалося таки повномасштабне вторгнення?

Н.: Не пам'ятаю точно час, але це було десь може п'ять, начало шостого (ранку — *К. А.*) подзвонив менший син мій Міша і каже, що, «тату, ну, все почалося». «Що почалося?». «Почалася війна». Я беру сім'ю в с. Лукашівка. В той момент, коли піднявся з постелі, і навіть потім почалися дзвінки. Звонили діти, звонили знайомі, потім почалися дзвінки з Чернігівського р-ну від моїх друзів, які сповіщали про розстріли техніки. [...] І потім роздався десь там, напевне, в сім, пів восьмої звонок із райдержадміністрації. Керівництво району попросило транспортний засіб із водійом, щоб забезпечити підвезення боєкомплекту на передові рубежі. Ну, напевне, десь пів восьмої (24 лютого 2022 р. — *К. А.*) я почав активно займатися тими діями, які передували, які вимагали вирішення дій в період повномасштабного вторгнення, військової ситуації.

К. А.: Тобто ви залишалися в районній адміністрації в Чернігові, а ваша родина — у с. Лукашівка?

Н.: Ну так. Якраз було дуже важко знайти водія, який би зголосився поїхати. Тому що я до одного пішов, до другого, а жінки повисакакували і кажуть: «Ні, ні, не пустимо!». Ніхто ж не розумів, що робити. Так, але потім найшов одного водія, з ним поїхали. І була така ситуація, що їхали своїм автотранспортом, піші люди йшли на виїзд (з Чернігова — *К. А.*), а ми у місто.

К. А.: Ви сказали, що про початок повномасштабної війни вас попередив син. А де він був на той момент?

Н.: Він мешкає із сім'єю у Чернігові. Він перебував на той час у Чернігові.

К. А.: Тобто він дізнався про це, перебуваючи в Чернігові?

Н.: То, що все-таки Чернігів, як би, такий був центр, напевно там, у Чернігові, на той час почався обстрілюватися. Я не знаю, можливо, йому хтось там із товаришів повідомив. Тобто точно, звідки інформацію він отримав, я не знаю. Але в місті інформація швидше шириться, ніж у селі, наприклад. Тобто першу інформацію отримав я від сина. Яка це година, не пам'ятаю, думаю, це десь п'ять чи шоста година (ранку 24 лютого 2022 р. — *К. А.*). Бо ще ж зима, темно, ніч.

К. А.: Ви готували тривожну валізку?

Н.: Ні. І після 24-го не готував. На превеликий жаль, ну, як би я не готував. Чому?! По-перше, ми не збирались нікуди виїжджати і до останнього вірили, що можемо втримати Лукашівку завдяки нашим військовим. Не знаю, ну, так сталося.

К. А.: Ви допомагали розвозити боєприпаси?

Н.: Ну, це громко сказано, ми там дві ходки зробили і нам сказали, досить, подякували і...

К. А.: І ви приїхали в Лукашівку?

Н.: В Лукашівку ми повернулися пізно. Це вже було десь 16-та година (24 лютого 2022 р. — К. А.).

К. А.: Це вже було темно.

Н.: Ну, да, 16-та година. Ми коли їхали назад, ми вже зустріли на перехресті доріг... Уже розміщалися артилерійський дивізіон. Ми ще зупинилися там, нас зустрів вартовий і каже: «Сюда не можна». А я кажу: «Позви когось із старших, командира». Він підійшов, представився, познайомилися і я кажу: «Я місцевий фермер. Якщо є якісь потреби у тому, може, їсти, я буду радий допомогти». Ми обмінялися телефонами і з того моменту почали співпрацювати із військовими.

К. А.: Після повернення ви почали облаштування пункту незламності?

Н.: Ну дивіться... Я думаю, що кожна родина на своєму місці робила все можливе. І не я один, нас би було декілька, а то ми б програли у перші дні. Але як фермер на своєму місці, я вважаю, що я зробив, що міг зробити. Якби мене поспитали: «Що б ти зробив по-іншому, ніж ти робив?». Ну, я навіть не знаю, що можна було б зробити ще, або додати більше, щоб принесло більшу користь. Чесно кажучи, я навіть не знаю. Я просто, розумієте, коли людина потрапляє в екстремальну ситуацію, і мозок як би концентрується, і, напевно, в екстремальних умовах людина приймає єдине правильне рішення. І тому на той момент прийняли рішення допомагати, об'єднати населені пункти, які були навколо нас. І чим ми могли, ми як би почали допомагати. Зразу ж, одразу. Це навіть у телефонному режимі я дав команду в інтернеті розмістити об'яву, що підприємство «Напорівське» роздає молоко, м'ясо та картоплю: «Будь ласка, приїжджайте!». Така цікавість була. Можливо, ми у цей момент і підтримали, і об'єднали людей навколо чогось. Навколо фізично і ідеологічної ідеї, і от я так скажу, що фермерське господарство наше, наша територія, набула такого центру життя. Такий острівець. Чому це було важливо?! Тут люди, я зробив такий як би висновок, що люди прийшли і отримали своє молоко, наприклад. Вони набирали, і частина їхала там по своїм справам, але дуже велика кількість людей залишалася, і вони обговорювали, розповідали свої історії. Спілкування таке вот. Велика кількість людей, я не можу сказати скільки. Я думаю, це сотні було людей збиралося. Не в один час, а протягом двох-трьох годин ця наша територія збирала сотні людей.

І велика кількість з нашого села, практично все наше село приходило, а й навколишні села... І люди тут, і військові. Така була тут згуртованість. Люди розповідали історії, ділилися інформацією, що робить далі, приймали якісь рішення. Зникло світло — ми запустили генератор. Генератор давав світло. І тут, Ви знаєте, була така цікава історія. Коли заходиш (*сміється*), в резетку встромлені тройнік, у тройнік — три тройнікі, і пішли переноски, купа телефонів. Така ситуація у перші дні повномасштабного вторгнення.

К. А.: Чи був графік роздачі гуманітарної допомоги?

Н.: Дивіться. Чіткого графіку не було. Значить, я з 24—25-го (лютого 2022 р. — *К. А.*) я переселився у кабінет (на підприємстві — *К. А.*). І весь цей період, коли велися бойові дії, я весь час перебував тут. І дійсно, дзвонки були різні, і в дві години ночі, і в дванадцять, і в одинадцять, і в чотири ранку. Ми камунікували з великою кількістю військових. Наприклад, артилерійський дивізіон. [...] І тому ми возили за 100 км харчі. Нас знайомі попросили, по «московській» трасі возили. Я одправляв і сина свого.

К. А.: Це було ще до того, як до вас дійшли воєнні дії?

Н.: Да, да. Це ж ми ще дві неділі (два тижні — *К. А.*) жили до цього моменту. Роботи вистачало. Роботи вистачало всім. Різної роботи, різної. Було й таке, дзвінки, що нас просили декілька військових тероборони, що засів якийсь в с. Анисові корегувальник вогню і наші хлопці уежали і прочесували, і прострелювали ліс, щоб налякати цього корегувальника. Навіть була атака, це дві чи три години ночі. Події були різні. На той час було дуже багато диверсантів, особливо ті, що малювали ці кружечки там, палочки там. Стільки було інформації. Зловили двох таких негодяєв і передали СБУ. Самоорганізовувались і контролювали, виїжджали у села Анисів, Пески (с. Піски Чернігівського р-ну — *К. А.*). Об'єднувались, бо всі свідомі люди, бо всім небайдуже, що буде з цією територією. Люди, особливо які мали за собою якісь бізнеси, якісь надбання, — це спонукало до об'єднання, захисту, скажімо, уже своїх інтересів, своїх надбань та й держави в цілому.

К. А.: Як ви організовували роботу у центрі допомоги? Ваш персонал залишився чи прийшли нові люди?

Н.: Не. Дивіться. До повномасштабного вторгнення у нас населений пункт — практично персонал, і працював він увесь, залишився. І господарство діяло у штатному режимі, як воно діяло до війни. Нічого не змінилося, графіки роботи: на вісім ранку приходили, відбувалася якась нарада, кожен отримував якусь завдання і ці завдання виконувалися. Окрім того, що велися якісь інші роботи, звувився перелік робіт до того, що годувати тваринок, поухаживать, господарські роботи з видалення гною, завезення харчів. Якісь планові ремонтні роботи не робили. [...]

К. А.: Скільки людей у вас працювали до березня 2022 р.?

Н.: Ну, взагалі ми жодної людини не звільнили. Жодної людини. І по штатному розпису працювали всі, за винятком чотирьох осіб, які пішли 24 лютого

(2022 р. — К. А.), пішли чотири хлопці, у тому числі і мій син, пішли до війська. Остальні — працювали. [...]

К. А.: Мешканці могли самі приходити по допомогу чи були волонтерські групи?

Н.: Не. Дивіться. Ви правильно кажете, мешканці нашого населеного пункту, наприклад Лукашівка, с. Анисів, їхали так: хто пішки, хто велосипедом, коньми, за продуктами, поспілкувались, зарядить телефони, отримать інформацію. А з інших населених пунктів збиралися такі ніби активні люди, назовьом їх «волонтери» — активна, свідома група населення, яка мала свій транспорт. От Іванівська громада відряджала трьох, чотирьох осіб, які приїжджали і отримували допомогу. Ну, і потім, ми зрозуміли, що спочатку дуже багато людей брали молока, і я говорив: «Беріть, робіть сири там, тому що зрозуміло, що це не на день і не на два, запасайтесь харчами». Можливо, це і дало (можливість вижити — К. А.), що у когось там були запаси у погребях. А потім я зрозумів, що люди понабирали, а у нас залишалися. Ми зв'язалися з волонтерами з Чернігова і вже почали передавать допомогу на місто Чернігів через Червоний Хрест. Вони своїми автомобілями приїжджали, загрузали нашу продукцію і в різні центри допомагали. [...]

К. А.: Як вам вдавалося здійснювати комунікацію в умовах відсутності мобільного зв'язку?

Н.: Дивіться. Зв'язок був весь час, але це дуже поганий зв'язок. Поганий зв'язок, це сказать, — нічого не сказать. Навіть зв'язок був у період окупації, коли вони (російська армія — К. А.) окупували і коли я змушений був виїхати. То ми підтримували зв'язок з декількома людьми в селі. [...]

К. А.: Яка була ситуація з електро- та водопостачанням?

Н.: Дивіться. Світла не було. Вода у нас з колодязів. Якщо в одному дворі немає, то є в іншому. Це не була проблема. Тепло, ну, газ був.

К. А.: Скільки людей проживає в Лукашівці?

Н.: Дивіться. До війни було 286 дорослих і десь 40—50 дітей. Десь 330, до 340 загалом. Але у період повномасштабного вторгнення кількість жителів с. Лукашівка збільшилася у три, чотири, а може і п'ять разів. Село не так далеко знаходиться від міста Чернігова. Коли почали йти біженці, як би їх було багато. У кого якась була родня, діти, родичі чи друзі, то вони усі їхали сюда. [...] Я по собі знаю, у мене один новий будинок, другий старий, то у новому жила моя сім'я. До сім'ї приїхали куми, а куми забрали своїх рідних, сусідів. То у моєму новому будинку жило 22 людей. З них велика кількість малечі. А в старому будинку — я навіть не знаю скільки там, там просто кожному не було де лягти, а сісти... На кровать, по чотири — на кроваті. Не розміщувалися на кроваті, а сидячі люди спали. [...] Дуже важко було. У хаті були десятки людей. Була така ротація людей. [...] І коли йшли за продукцією, через одного знав, а може і не через одного.

К. А.: У вас не видавали талони на продукти, як, наприклад, у селищі Михайло-Коцюбинське⁵?

Н.: Не. [...] Спочатку я просив, аби більше брали, робили сметану, сир, щоб запас. Потім, коли налагодили постачання на Чернігів, то людям кажу: «Зайвого не беріть, а скільки вам треба». Люди приходили з трьох- та шестилітровими бутелями, для себе брали. [...] Зайвого люди не брали, особливо, коли сказав, що треба ділитися, бо місто Чернігів за різними оцінками там — 70 000, а може трошки і більше залишалося цивільного населення. Треба було прохарчувати і дати можливість вижити у цей момент.

К. А.: Чи вдавалося завозити хліб, картоплю, м'ясо, молоко?

Н.: Значить, на першому етапі були якісь запаси, привозили з Чернігова і роздавали по селу. Попереджав: «Діліть потрошку!». [...] Картоплю і так можна з'їсти, а сало — треба хліб. Люди заощадливо як би використовували хліб. [...]

К. А.: Ви в офісному приміщенні жили один чи з кимось?

Н.: Значить, був сторож, який через ніч змінювався.

К. А.: Чи не планували ви вивезти дружину і дітей?

Н.: Діти і онуки були до 5-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*). 3 березня вони (російські війська — *К. А.*) вже переправилися через річку Десна і зайняли села Ягідне, Золотинку, Іванівку. І 5 березня діти, жіночої статі, їх супроводили двоє чоловіків, вивезли дівчат і дітей (ідеться про двох доньок респондента з шістьма онуками, яких вивезли їхні чоловіки — *К. А.*), сини пішли на фронт, воюють. [...] А я з дружиною вже відповідали за підприємство.

К. А.: Дружина сама прийняла рішення не виїжджати?

Н.: Ну дивіться. Ми навіть не обговорювали це питання — їхати чи не їхати. [...] Взагалі виїзд наш не розглядався. І ми не думали їхати, поки не дзвінок. [...]

К. А.: Чи обстрілювали ваш населений пункт до березня 2022 р.?

Н.: Ну дивіться. Ви ж розумієте, у нас тут артилерія була біля населеного пункту, і вона біла туди: села Брусилів, Новоселівка, через Десну недалеко, може до 10 км. То, звичайно, були «прильоти». Але такого масованого... Було декілька по околицям. Почалися обстріли вже 5-го числа (березня — *К. А.*), масово. А 8 березня — це було вже пік, коли нас «накрили».

К. А.: Саме тоді російські війська зайшли до вашого села?

Н.: Вони до нас зайшли зі сторони, вони взяли с. Іванівку, с. Количівка була наша. [...] Ось, дивіться (показує на карті — *К. А.*), оце — м. Чернігів, оце — дорога на Київ, ось — Іванівка, ось вони переправилися через с. Золотинка, біля Шестовицького мосту. Вони зразу захопили с. Золотинку, с. Ягідне і с. Іванівку.

⁵ Докл. див.: Чернігів у війні-2022: голоси очевидців. С. 228—237.

І вони рухалися на с. Количівку. І отут поворот до нас, але вони не змогли взяти с. Количівку по трасі, тому що тут — ні сюда, ні сюда не могли пройти. І вони хотіли зробити блокаду, а тут вони пішли на с. Слободу і отут туди. І 7-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*) розпочався штурм с. Лукашівки. Рухалися просілковими дорогами з с. Іванівки, с. Анисів і с. Буди.

К. А.: Якого числа вони до вас зайшли?

Н.: Бої за село почалися 7-го числа (березня 2022 р. — *К. А.*).

К. А.: Зранку чи ввечері?

Н.: Це десь було (але я можу путатися), воно це все спонтанно було. Ну, десь, напевно, годин в 11 чи 12 був важкий бій.

К. А.: Ви тоді вже знали, що до вас рухаються росіяни?

Н.: Дак а хто не знав?! [...] Ми в контакті були з нашими, годували, займалися ремонтом техніки, займалися оснащенням технічного стану. Які б запити не йшли від військових, ми всі питання вирішували, практично всі питання ми вирішували.

К. А.: Коли росіяни зайшли до вас у село?

Н.: Орієнтовно — це був ранок, хоча не можу сказати, котра це була година, тому що динамічно все відбувалося. Навіть десь пів сьомого ранку люди ще йшли на роботу.

К. А.: 8 березня?

Н.: 9 березня. 9 березня вони зайшли. Скільки це було?! Це було 9 годин чи пів десятої... Ну-ну, можливо, так яось.

К. А.: Заїхала колона танків?

Н.: Ну, це не просто заїхала колона танков. Це були бої за село! Жорсткі бої. Вони (російські війська — *К. А.*) не просто їхали — їх били, їх нищили хлопці наші. [...] Помагала артилерія з Чернігова та сусідніх сіл. Тобто це не був захід у село. Це було жорстко. Всюди тріщало, всюди палало. [...] Спочатку бої точилися у південній частині села, потім була окупована південна частина і східна частина (с. Лукашівка — *К. А.*). І хлопці (українські військовики — *К. А.*) мені встигли подзвонить і сказати: «Н., тікай, бо всьо!». Я стрибнув у машину, і ми поїхали на цю трасу (показує на карті Ніжинську трасу — *К. А.*).

К. А.: Ця траса взагалі не була контрольована росіянами?

Н.: Ні, ні! Були зайняті села Золотинка, Іванівка, Слобода, Буда. І всьо! А тут ось с. Скорінець не був взятий, с. Красне було контрольоване нашими. [...]

К. А.: Тобто у вас була можливість більш-менш безпечно виїхати?

Н.: Ну, сюда — виїхати на трасу на с. Куликівку, з с. Куликівка — на с. Вересоч, с. Дрімайлівку, потім — на с. Кіпті. [...]

К. Л.: Російська техніка мала яке-небудь маркування?

Н.: Була маркована. Кружечки, ці — «зети», ну, і багато «кружечків» цих було на техніці. Ну, понятно, прапори їхні.

К. Л.: Багато техніки зайшло?

Н.: Дуже багато! Дуже багато.

К. Л.: Окупанти не зганяли людей в одне місце, як у с. Ягідне⁶?

Н.: Ні. Людей не зганяли, бо село. Розумієте, чому с. Ягідне... Там був подвал. І с. Ягідне — воно компактне. Воно по населенню як с. Лукашівка, але по території воно менше. Там двоповерхових будинків багато. Лукашівка — вона розкидана. Наприклад, із заходу на схід десь кілометрів п'ять. Немало як для села. І з півдня на північ, ну, кілометрів три.

К. Л.: Чи проваджували окупанти в селі якийсь режим?

Н.: Звичайно, вони проводили «зачистку» села. Пройшли по кожному двору, перевірили наявність там, і вішали там, де перевірене обійстя, вони вішали червону тряпку. На ворота чи на хвіртку. Це була позначка, що цей об'єкт нерухомості перевірений. Ходить по селу було заборонено. Дозволяли варить їсти з 8 до 10 (години — *К. Л.*). [...] Відношення було жорстоке. Багато дуже п'яних. Людей азіатського походження. Як їх називати? «Бурятами»? Зомбовані люди, які говорили, що «Київ уже взяли, щас Чернігів візьмем і перемога буде наша». Несли всяку чуш. Нісенітницю.

К. Л.: А як вони пояснювали свій прихід?

Н.: «Асвабаждать прішлі», «ми прішлі асвабаждать вас ат нацистов».

К. Л.: «Нацистів» шукали серед місцевого населення?

Н.: Ну, ви розумієте, вони debilі. Вони говорили щось і самі не розуміли шо. Люди неадекватні — це раз. Слаборозвинуті — це два. Були інтелігентні, звичайно, це офіцерський склад. Але адекватних, розумових здібностей людей не було так багато.

К. Л.: Де вони облаштували свій штаб?

Н.: Ви розумієте, зайшло більше 100 одиниць техніки. Наприклад, якщо прикинуть, що на кожна одиницю техніки десь три — чотири людини, то це десь 300—400 людей зайшло. Ну, є інформація, що заходило близько 500 людей. У нас не в кожній хаті вони були, але були й по 8—10 чоловік. Вони облаштували собі такі будинки, де був гарний погріб, щоб можна було сховатися. Дуже велика кількість була їх у церкві. Церква — вона виглядала форпостом і такою фортецею.

⁶ Докл. див.: «Не стріляйте тільки в сина»: Окупація с. Ягідне на Чернігівщині — свідчення з підвалу (3—30 березня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 35.

К. А.: Хати пусті займали чи виганяли людей?

Н.: Де були пусті, то займали, а багатьох і виганяли.

К. А.: Продукти харчування вони у людей брали, відбирали?

Н.: Відбирали, різали багато поросят. [...]

К. А.: Баню шукали?

Н.: От у мене була баня, вони її спалили. У мене вдома баня була і вони її спалили!

К. А.: Не знали як користуватися?

Н.: Так. Напевне, що не знали як користувалися, і так нагріли баню, що вона загорілася. [...] Вони всі шукали водку, спиртне, адіколони, «тройні» всякі. «Тройного» нема зараз, прості такі.

К. А.: Чому вони вирішили облаштувати штаб у церкві?

*Н.: Дивіться. Не красаота церкви привабила москалів. Привабили дуже товсті стіни, які були там. Товщина стін перевищувала один метр. І вони розуміли, що це жоден існуючий боеприпас не зможе пробить цю стіну. І от вони облаштували там штаб. Занесли туди БК (боекомплект — *К. А.*) і церкву обставили своєю технікою. [...]*

К. А.: Тобто вони розуміли, що наші хлопці не будуть бити по селу?

*Н.: Дивіться. Перше, на що вони розраховували. Вони думали, що будуть бити, але що не будуть бити по церкві. Це ж християнський заклад. Це раз. По-друге, якщо і буде удар по церкві, то товсті стіни витримають. Це два. Але наші хлопці поцілили у вікно (церкви — *К. А.*) і здетонував боевий комплект, і там дуже велика кількість їх загинула. За різними джерелами їх могло там загинути 150 осіб. У церкві, на подвір'ї церкви. Там стояло 14 одиниць техніки.*

К. А.: А якого числа це сталося?

*Н.: Я думаю, 23 березня (2022 р. — *К. А.*).*

К. А.: Скільки часу село перебувало в окупації?

*Н.: 30 березня (2022 р. — *К. А.*), 30 березня вони були вибиті. Вони відійшли. [...]*

Я оптиміст по життю і це допомагає жити, крокувати вперед. Я, напевне, аби мені прийшлося вдруге відбудувати підприємство, яке я створював з двох паїв, а б вже його не створював. Напевне, якщо б я ще раз опинився в тій ситуації, в якій я опинився навесні 2022 р., напевне, я вже б не відбудував би знову. Я кажу «напевне» не робив би, «напевне», «напевне». Але віра в себе, своїх близьких, своїх робочих спонукає людину робити. Так само я є піщинкою мільйонів людей в Україні, які роблять свою справу. Піщинка до піщинки – складається цеглинка, а цеглинка — то вже будується храм.

К. А.: Я чула історію про кацапські ноги. Що це за історія, розкажіть, будь ласка?

Н.: Буквально нещодавно, можливо, це пройшла неділя чи днів десять, дало знати про себе відлуння війни, відлуння тих подій, які відбувалися на території села навесні 2022 р. У нашому населеному пункті було знайдено частину тулуба, ноги від якогось московського орка. [...]

К. Л.: До речі, в селі як називали окупантів?

Н.: Я називаю їх «московити», «підараси», «нелюди», «істоти». [...]

К. Л.: Як думаєте, вони прийшли сюди, щоб заробити гроші?

Н.: Я на 100 % переконаний, що це заробіток! Це заробіток! [...]

К. Л.: Чи вивозили окупанти щось із с. Лукашівка?

Н.: Все вивозили. Все! Я не бідна людина, у мене був будинок, напиханий битовою технікою, різним одягом. Все грузилося, все. Навіть деякі наші речі за 5—7 км знаходили. Це була велика кількість і бензопил, і болгарки. Все це було вирізане і винесено. У мене в кожній кімнаті був телевізор. Значить, невеличких розмірів екрани, а в камінній залі — здоровий телевізор. Його важко було погрузити, то вони просто розбили. [...] Вони не брезгували нічим, брали все. Їм чудно було, як це електрочайник є, стиральна машина. Зараз підбирають із великих міст, а тоді на першому етапі були там якась далека Сибір, російська глибинка. [...] У мене була пуста хата. Іде дощ, а мені нема у що перевдягнутися. Наскільки всьо було вибрано. [...] Ложки, ножі, чашки. [...] Хочу засвідчити наскільки вони недалеко. Ходив тут «недомірок». Його так і називали — «недомірок», автомат тягав. Вони підключилися до мого комп'ютера, дивилися фото, і побачив, яку картоплю я вирощую, і каже: «Я буду уходити від вас, то вазьму насінневого матеріалу і у себе вирощу картошку не хуже, чем у фермера вашего». І положив у свій БТР картоплю — правда, підірвалися. Я водив журналістів — і ті два мішки валялися. Я показував, як людина везла з-під Чернігова картоплю до Новосибірська, щоб посадити і виростити, отримати урожай не гірше, ніж цей. [...] Позитив цієї війни, що ми побачили, наскільки вони далекі від нас. Значить, ми рухаємося у правильному напрямку! [...]

Записано 16 серпня 2024 р. у с. Лукашівка

Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондент Н., 1967 р. нар.

Шифр експедиції: Е14/Чернігів-2024 (16.08.2024)

Записала та підготувала до друку К. Литвин

“...A BRICK IS ALREADY BUILDING A TEMPLE”:
SURVIVAL EXPERIENCE OF RESIDENTS OF LUKASHIVKA
VILLAGE DURING THE RUSSIAN OCCUPATION

The purpose is to supplement the source base of spoken historical evidence about the inhabitants's conditions of survival in Lukashivka village (Chernihiv region) during the Russian occupation. The presented interview is the recollections of the head of the agricultural enterprise “Naporivske” (Lukashivka village), who was in the village until the morning of March 9, 2022, when enemy troops entered the territory of Lukashivka, and after evacuation, tried to do everything possible to help the local population survive. **The main research method** is interviewing based on a questionnaire developed and tested during 2022—2023 at the time of recording spoken history testimonies in the Chernihiv region. **The scientific novelty** consists in the introduction into scientific circulation of spoken historical evidence about the everyday life of the civilian population of the Chernihiv region in the first months of the Russian full-scale invasion, in particular about the features of self-organization and population's mutual assistance at all levels, the ability to hold up well and not lose faith. **Conclusions.** The published materials are an important component of the source base of the modern history of Ukraine.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, Russian occupation, war everyday life, survival strategies, episodic memory, autobiographical memory, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Lukashivka village.*